

Sevinc Firuddin qızı BABAKIŞIYEVA, b.m.**Nərminə Asim qızı ASLANOVA**

Azərbaycan Texnologiya Universitetinin magistrantı

E-mail: sbabakishiyeva@mail.ru

AQRAR SAHƏDƏ İXRAC MƏHSULLARININ STRUKTUR DƏYİŞİKLİKLƏRİNİN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ

Xülasə

Bazar iqtisadiyyatında iqtisadi fəaliyyətin səmərəliliyinin statistik öyrənilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. “İqtisadi səmərə” və “iqtisadi səmərəlilik” eyni bir anlayışın iki tərəfini əks etdirir. “Səmərə” anlayışı hərəkət, nəticə mənasını versə də, “səmərəlilik – nəticəli, məhsuldar, əhəmiyyətli kimi mənada işlənir. İqtisadi səmərənin onun əldə olunmasına çəkilən məsrəflərə və ya resurslara nisbəti iqtisadi səmərəliliyi müəyən edir. Səmərəlilik həmçinin məsrəf və resursların hesabına arta və ya azala bilər. Səmərəliliyin yüksəldilməsinin məqsədi - əlavə məsrəflər olmadan əlavə səmərə alınmasıdır. Bu da resurslara və cari məsrəflərə qənaət hesabına əldə edilir. Səmərəliliyin düzgün qiymətləndirilməsi və uçotu üçün səmərəliliyin meyarı və göstəricilərinin müəyyənəşdirilməsinin mühüm əhəmiyyəti vardır. Meyar qiymətləndirmə ölçüsü, qiymətləndirmənin əsas prinsipidir və hadisəni rəqəmlərin dili ilə səciyyələndirir, onun kəmiyyət müəyyənliyini göstərir.

İqtisadiyyatın səmərəlilik meyarı müxtəlif iqtisadi sistemlərdə müxtəlif cür qiymətləndirilir. Bazar iqtisadiyyatında səmərəlilik konsepsiyası bazarların resursları nə qədər yaxşı yerləşdirməsini qiymətləndirmə meyarı kimi istifadə olunur. İqtisadiyyatın bütün sahələrində səmərəliliyin uçotunun proqnozlaşdırılması üçün istifadə oluna bilən mənfəət, rentabellik, fondtutululuq və s. kimi göstəricilərdən hər biri səmərəliliyin səviyyəsi və dinamikasını qiymətləndirmək üçün istifadə oluna bilməz. İstənilən sistem ayrı-ayrı elementlərin vaciblik dərəcəsinə bölgüsünün, tabeliliyini və onlar arasında səbəb-nəticə əlaqələrinin olmasını nəzərdə tutur. Bu, bütövlükdə səmərəlilik göstəriciləri sisteminə də aiddir.

Açar sözlər: aqrar sahə, istehlak bazarı, ölkə iqtisadiyyatı, konsepsiya, mexanizm.

JEL: Q 10

Giriş

İstehsalın səmərəliliyinin təmin edilməsi və onun daim yüksəldilməsi təsərrüfat subyektlərinin idarə olunmasında həmişə əhəmiyyətli məsələlərdən biri hesab edilir.

Səmərəlilik iqtisadi sistemin fəaliyyətinin son nəticələrinin sərf olunmuş resursların dəyərinə nisbətində ifadə olunan göstəricidir. O, iqtisadi sistemin müxtəlif səviyyələrində mövcud olan səmərəlilik göstəricilərinin inteqral forması və milli iqtisadiyyatın fəaliyyətinin yekun səciyyəsidir. Bu baxımdan səmərəlilik göstəricisini makro və mikro səviyyələrdə nəzərdən keçirmək olar.

Makrosəviyyədə iqtisadi səmərəlilik istehsal olunmuş məhsulun, daha dəqiq desək Ümumi Daxili Məhsulun xərclərə nisbəti ilə müəyyən edilir. Göründüyü kimi, kapitalın, əmək və torpaq resurslarının səmərəliliyi ayrı-ayrılıqda

qiymətləndirilə bilər. Mikrosəviyyədə isə səmərəlilik müəssisənin məhsul satışından əldə etdiyi gəlirlərin xərclərə nisbəti kimi müəyyən edilir. Hər iki səviyyənin təhlili göstərir ki, istehsalın səmərəliliyi fəaliyyətdə olan bütün müəssisələrin səmərəliliyi əsasında formalaşır. Müəssisənin səmərəliliyi isə öz növbəsində daha az xərclərlə məhsul istehsal etmək qabiliyyətilə səciyyələnir.

İstehsalın iqtisadi səmərəliliyi barədə bir-birini tamamlayan və təkzib edən fikirlər mövcuddur. Bir qrup alimlərin fikirlərinə görə müəssisənin malik olduğu resurslar məhsul istehsalına cəlb edilərsə, həmin istehsal iqtisadi cəhətdən səmərəlidir. Doğrudur, resursların tam şəkildə istehsalə cəlb olunması müsbət addımdır. Lakin bu, istehsalın səmərəliliyi demək deyil. Ona görə ki, resursların tam tətbiqi onlardan istifadənin səmərəliliyini ifadə etmir [1].

İqtisadi ədəbiyyatlarda səmərəliliyin səbəb, səmərənin isə nəticə olması fikri üzərində formalaşan nəzəriyyələr də vardır. Səmərəlilik son nəticəlilik, texnikadan istifadə dərəcəsi, onun istismar prosesində faydalılığı kimi xarakterizə olunur. Bu fikirlərlə müəyyən mənada razılaşımaq olar. Ona görə ki, həqiqətən texnikanın iqtisadi potensialından səmərəli istifadə ardıcıl olaraq əmək məhsuldarlığının yüksəlməsini və məhsul əməktutumluğunun azalmasını təmin edə bilər.

Qeyd olunmalıdır ki, istehsalın təşkilinin və idarə olunmasının müasir təsərrüfat mexanizminin tələblərinə uyğunlaşdırılması, mühüm sosial-iqtisadi vəzifələrin həlli, bilavasitə istehsalın səmərəliliyi ilə bağlıdır. Təbii ki, məhsul istehsalının həcmi, keyfiyyət və səmərəlilik göstəriciləri müxtəlif amillərdən asılıdır. Həmin amillər də ilk növbədə həcm və struktur baxımından dəyişən tələbatın ödənilməsi dərəcəsi və yolları ilə əlaqədardır. Bu baxımdan prioritet vəzifə müəyyən xərclər sərf edilməsi müqabilində tələbatın maksimum ödənilməsinə nail olunmasıdır. Göstərilən məsələnin uğurlu həll edilməsi istehsalın kəmiyyət və keyfiyyətcə səmərəliliyinin təmin olunması ilə bağlıdır. Bu məqsədə nail olmaq üçün hər şeydən əvvəl cəmiyyətin malik olduğu iqtisadi potensialdan tam istifadə olunmalı, istehsalın səmərəliliyi yüksəldilməlidir. Onu da nəzərə almaq lazımdır ki, səmərəliliyin yüksəldilməsi yalnız iqtisadi, sosial, texniki və təşkilati tədbirlərlə deyil, həm də qeyri-istehsal amilləri ilə də bağlıdır. Bu, istehsalın iqtisadi səmərəliliyini müəyyən edən göstərici və meyarların əsaslandırılmasını tələb edir. Ona görə ki, istənilən sosial-iqtisadi prosesin kəmiyyət və keyfiyyət cəhətlərini özündə əks etdirən meyar və göstəriciləri müəyyən etmədən onun idarə edilməsi mümkün deyil. Prinsip etibarilə səmərə mütləq göstərici kimi xərclərlə əlaqəli deyil və ona görə də, istehsalın səmərəliliyi barədə tam təsəvvür yarada bilmir.

Nəzərə almaq lazımdır ki, hər bir göstərici meyarın mahiyyətinə uyğun olmalı, onu özündə əks etdirməli və ümumiyyətlə, keyfiyyətcə ondan fərqlənməməlidir. Bu baxımdan istehsalın iqtisadi səmərəliliyinin bir tərəfdən resurslardan istifadənin intensivləşdirilməsi, digər tərəfdən isə istehsal xərclərinin tədricən aşağı salınması ilə əlaqəsini qeyd etmək olar.

İstehsalın iqtisadi səmərəliliyini təhlil edən zaman ona təsir edən amillərin özünə məxsusluğunu, sahəvi fərqlərini nəzərə almaq lazımdır.

İqtisadçı alimlər iqtisadi səmərəliliyin müəyyən edilməsi zərurətini təhlil edərək istehsalın səmərəliliyinə texnoloji, iqtisadi və sosial səmərəlilik baxımından yanaşmağı məqsədəuyğun hesab edirlər. Eyni zamanda, onlara təsir edən amilləri təbii mühit amillərinə, təşkilati, iqtisadi, hüquqi, texniki, texnoloji, sosial və bazar amillərinə ayırırlar. Onlar siyasi-hərbi amilləri də iqtisadi səmərəliliyə təsir edən amillərə daxil edirlər. Belə hesab edirik ki, iqtisadi səmərəliliyə təsir edən amillərin tərkibinə siyasi-hərbi amillərin daxil edilməsi heç də digər amillərdən az əhəmiyyət kəsb etmir. Ona görə də, aqrar istehsalının iqtisadi səmərəliliyinin kompleks amillərin uçotu əsasında müəyyən edilməsi məqsədəuyğundur[2].

Hazırda yeni iqtisadi münasibətlər formalaşması ilə əlaqədar olaraq torpağın, texnikanın, binaların və digər əmlak növlərinin icarəyə verilməsindən, qiymətli kağızlara investisiya qoyuluşundan, başqa istehsalçılara xidmət göstərilməsindən sahibkarın hesabına vəsait daxil olur. Ona görə də, müəssisədə iqtisadi səmərəliliyin qiymətləndirilməsi zamanı belə daxilolmaların nəzərə alınması da lazımdır.

Araşdırılan fikirlərin və ideyaların heç birinə ciddi şübhə ilə yanaşmaq mümkün olmasa da, onu qeyd etmək olar ki, istənilən istehsal sahəsində, o cümlədən aqrar sferada iqtisadi səmərəliliyin ən mühüm göstəricisi əmək məhsuldarlığıdır. Lakin bunu birtərəfli qaydada söyləmək də düzgün deyil. Belə ki, sahədə yüksək iqtisadi səmərəliliyə nail olunması sosial səmərəsizlik, vətəndaşların həyat və sağlamlığına biganəlik və biznes maraqları üzərində qurulmamalıdır. Fikrimizcə, dünya ərzaq istehsalında geni dəyişdirilmiş məhsulların çoxalması nəticəsində insanların həyat və sağlamlığının risklərə məruz qalması bu məsələnin tədqiqinə xüsusi yanaşmanı tələb edir.

Tələbatın maksimum səviyyədə ödənilməsi üçün səmərəliliyin həm kəmiyyət göstəricilərindən, həm də dəyər göstəricilərindən istifadə edilir. Məlumdur ki, əmək məsrəfinin azalması nəticə göstəricisinə təsir göstərir. Məhsul istehsalına çəkilən xərclər maya dəyəri göstəricisinə daxil olduğundan maddiləşmiş əmək

məsrəflərini əks etdirir. Ona görə də, əmək məhsuldarlığı, fond tutumu, material tutumu, rentabellik göstəricisi ayrı-ayrılıqda mühüm əhəmiyyət kəsb etsələr də, ümumi səmərəlilik göstəricisini tam səciyyələndirmir. Odur ki, dəyər ifadəsində iqtisadi səmərəlilik göstəriciləri hesablanarkən nəzərə alınmalıdır ki, istehsal sahəsi (bitkiçilik, heyvandarlıq və s.) və obyektlərdən (bina, üzümlük, texnika və s.) asılı olaraq səmərəlilik göstəricisinin xarakteri də müxtəlif olacaqdır.

İqtisadi ədəbiyyatlardan məlumdur ki, səmərə – əldə edilən nəticədir. Səmərəlilik – səmərənin ölçüsüdür. Ona görə də, iqtisadi səmərəlilik meyarı kimi əmək məhsuldarlığının səviyyəsi götürülür. Bununla yanaşı əksər hallarda səmərəliliyin daha çox əmək məhsuldarlığı və əmək haqqı, maya dəyəri, fondverimi, bir manatlıq istehsal fonduna ümumi və xalis gəlirin həcmi, bir nəfər orta illik işçiyə qarışıq yem istehsalı, bir ton qarışıq yem istehsalına elektrik enerjisi məsrəfi kimi göstəricilərlə ifadə olunması kimi təkliflərə də rast gəlinir.

Fikrimizcə, iqtisadi səmərəlilik göstəricisinin ilk növbədə, istehsalın nəticələrini özündə əks etdirən ümumiləşdirici yekun göstəricilərə, yəni əmtəlik məhsul, ümumi gəlir, xalis gəlir və mənfəət göstəricilərinə ayıraraq tədqiq edilməsi elmi-metodiki baxımdan daha düzgün hesab olunur.

Bir qrup iqtisadçılar hər 100 hektar torpaq sahəsindən götürülən ümumi və əmtəlik məhsulun dəyərini, hər hektardan məhsuldarlığı, istehsal xərcləri vahidinə görə əldə edilən mənfəəti kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalının ümumi səmərəliliyini xarakterizə edən göstərici kimi qəbul edirlər.

Məlumdur ki, mühüm iqtisadi kateqoriya olmaqla istehsalın səmərəlilik göstəricilərindən biri də mənfəətdir. Onun artması təkrar istehsalın artırılması, istehsalçının marağının və rifahının yüksəldilməsinin mühüm mənbəyi, həmçinin tələbatın ödənilməsi vasitəsidir. Mənfəət göstəricisini elmi cəhətdən öyrənmədən istehsalın rentabelliyyəsinin, vəsait qoyuluşunun, təsərrüfat fəaliyyətinin nəticələrinin səmərəliliyini təhlil etmək mümkün deyil. Təsərrüfatçılıq təcrübəsinə görə mənfəət satılmış məhsuldan əldə edilən pul ilə onun istehsalına çəkilən xərclər arasındakı fərqdır. Belə hesab edirik ki, kənd təsərrüfatı məhsullarının bir hissəsi saxlanıb

sonrakı ildə yaxud mövsümdənkənar dövrdə satıldığı, habelə təsərrüfat ehtiyaclarının ödənilməsinə yönəldildiyi üçün real mənfəətin həcmi hesabat dövründə düzgün müəyyən edilməyə bilər[3].

Yeni iqtisadi şəraitdə iqtisadiyyatın bütün sahələrində cəmiyyətin inkişafının müasir tələblərinə uyğun təsərrüfat mexanizminin yaradılması dövrün tələbi kimi qarşıya qoyulmuşdur. Bu vəzifənin reallaşdırılmasında istehsalın mühüm tənzimləyicisi və resursların səmərəli bölüşdürülməsi aləti kimi qiymətlərə geniş yer verilir.

Öz xarakterinə görə qiymətin əmələ gəlməsi problemi müstəsna mürəkkəbliyə malikdir. Xarici ölkələrin uzunmüddətli təcrübəsi və milli iqtisadiyyatın müstəqillik dövründəki inkişaf meyilləri bunu bir daha sübut edir.

Nəzərə almaq lazımdır ki, qiymət siyasətində buraxılan səhvlər iqtisadi böhranın baş verməsinə səbəb ola bilər. Qiymətlər istənilən dövrdə iqtisadi vəziyyətin real indikatorlarından biri kimi çıxış edirlər. Onlar iqtisadi, sosial, siyasi, ideoloji və s. amillərin təsirlərini özündə əks etdirirlər. Bununla yanaşı hələ də onların mahiyyəti, formalaşmasının nəzəri-metodoloji əsasları, təsərrüfat həyatındakı yeri və rolu haqqında elmi mübahisələr davam etməkdədir.

Qiymət əmtəə-pul münasibətlərinin mühüm elementi olan iqtisadi kateqoriyadır. Onun mahiyyətinə bir-birinə əks olan iki konsepsiya əsasında baxılır. Onlardan birincisi dəyər nəzəriyyəsidir. Bu nəzəriyyəyə görə əmtənin qiyməti onun dəyərini pulla ifadəsidir. Dəyər isə öz növbəsində dəyər əmtədə madiləşmiş əmək məsrəflərinin məcmusudur. Beləliklə, qiymət nəticə etibarilə ictimai zəruri əmək xərclərini əks etdirir.

Qiymət əmələ gətirən amillər sistemi nəzərə alınmaqla qiymətin mikroiqtisadi təhlili bu məsələni müəyyən qədər həll etməyə imkan yaradır. Mikroiqtisadi təhlilin üstün cəhəti ondan ibarətdir ki, burada qiyməti formalaşdıran obyektiv şərait və müxtəlif təsərrüfat subyektlərinin maraqları kompleks şəkildə nəzərə alınır. Belə nəticəyə gəlmək olar ki, qiymətin əmələ gəlməsinin ümumi prinsipləri, amilləri və qanunauyğunluqları ilə yanaşı təsərrüfatçılıq subyektlərinin fəaliyyəti isqtiqaməti və təyinatından irəli gələn amillər də mövcuddur. Bu da, qiymətəmələgəlmənin sahəvi xüsusiyyətlərinin

araşdırılması zərurətini qarşıya qoyur. Şübhəsiz ki, milli iqtisadiyyatın əsas sahələrindən biri kimi kənd təsərrüfatında qiymətlərin formalaşması və tənzimlənməsinin özünəməxsus xüsusiyyətləri mövcuddur.

Aqrar sahədə qiymətlərin formalaşması və onların təsərrüfat fəaliyyəti göstəricilərinə təsiri mexanizminin tədqiqi bir çox tanınmış iqtisadçı alimlərin və mütəxəssislərin elmi fəaliyyətində xüsusi yer tutur. V.A. Davıdov göstərir ki, kənd təsərrüfatı məhsullarına qiymətlərin əmələ gəlməsi mürəkkəb proseslərdən biridir. Yararlı torpaqlardan və maddi-texniki resurslardan səmərəli istifadə, sahədaxili və sahələrarası əlaqələr, məhsulun keyfiyyətinin yüksəldilməsi, elmi-texniki tərəqqinin stimullaşdırılması və s. əhəmiyyətli dərəcədə onun səviyyəsindən asılıdır. Qiymətlər vasitəsi ilə müəyyən dərəcədə geniş təkrar istehsal prosesi tənzimlənir, əkin sahələrinin, mal-qara və quşların sayının artırılması üçün şərait yaradılır. Eyni zamanda, dövlət qiymətlərdən istifadə etməklə müxtəlif təbii-iqtisadi zonalarda yerləşən təsərrüfatların vəziyyətini bərabərləşdirir, milli gəliri aqrar-sənaye kompleksinin sahələri arasında yenidən bölüşdürür.

Son dövrlərdə aqrar sferada təsərrüfat münasibətlərinin yenidən qurulması ilə əlaqədar qiymətlərin əhəmiyyəti daha da yüksəlmişdir. Aqrar istehsal müəssisələrinin fəaliyyətinin ən mühüm meyarları sırasına aid edilən mənfəət və rentabellik digər vacib göstəricilərlə yanaşı məhsulun reallaşdırılması qiymətindən də asılıdır. Ona görə də, tətbiq olunan qiymət növlərinin və səviyyəsinin düzgün seçilməsi mühüm əhəmiyyətə malikdir.

Kənd təsərrüfatı məhsullarının reallaşdırılması zamanı hesablaşmalarda satınalma qiymətlərindən əlavə barter və birja qiymətlərindən istifadə olunur. Müstəqil Dövlətlər Birliyinə daxil olan respublikalarda kənd təsərrüfatı məhsullarının birja dövriyyəsi çox olmasa da, birja qiymətləri daha real bazar qiymətləri hesab edilir, çünki onlar tələb və təklifdən asılı olaraq formalaşır.

Satınalma qiymətləri ilə tədarük, emal müəssisələri və digər təşkilatlar kənd təsərrüfatı məhsullarını fermer təsərrüfatlarından və digər kənd təsərrüfatı istehsalçılarından, eləcə də, əhalidən alırlar.

İstənilən sahibkar kimi mənfəətin maksimumlaşdırılmasına səy göstərən fermer də bir neçə qərar qəbul etməlidir: “resurs-məhsul” qərarı, yəni əmtəənin istehsalı üçün verilən resursdan hansı həcmdə götürülməlidir; resursların daha mənfəətli uzlaşdırılmasına aid olan “resurs-resurs” qərarı və “məhsul-məhsul” qərarı, yəni əmtəələrin hansı uzlaşdırılması daha mənfəətlidir. Şübhəsiz ki, bu qərarların hər hansı birinin seçilməsi əmtəənin maya dəyərinə və fermerin mənfəətinə öz təsirini göstərməlidir. Bu da, öz növbəsində qiymət səviyyəsində öz əksini tapır.

Dəyişən resursun kəmiyyətinin artması yüksək mənfəətin əldə edilməsinə gətirib çıxarır: məhsulun əlavə qiymətliliyi (son hədd məhsulun qiymətliliyi) əlavə resurs vahidinin qiymətindən (resursun son hədd xərclərindən) yüksək olur. Bu nöqtədən başlayaraq əlavə resurs vahidindən əldə olunan qiymətlilik əlavə xərcləri ödəmir. Maksimum mənfəətə isə resursun (amilin) son hədd xərclərinin son hədd məhsulun qiymətliliyinə bərabər olduğu nöqtədə nail olunur.

Kənd təsərrüfatında orta satış qiymətlərinin formalaşmasına təsir göstərən amillərdən biri təbii-coğrafi amildir. İqlim şəraiti və relyef xüsusiyyətləri eyni kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalına müxtəlif ərazilərdə müxtəlif xərcləri müəyyən etməklə respublika və onun regionları üzrə orta satış qiymətlərinin ərazi differensiallaşdırılmasını şərtləndirir.

Kənd təsərrüfatı həmçinin mövsümi istehsal sahəsidir ki, mövsümi satış qiymətlərinin tətbiqi bilavasitə onunla bağlıdır. Mövsümi qiymətlər ilin əlverişsiz dövründə məhsul istehsalı və yaxud məhsulun uzunmüddətli saxlanması ilə əlaqədar əlavə xərclərin uçotu əsasında müəyyənləşdirilir.

Aqrar bölmədə istehsalın iqtisadi səmərəliliyinə təsir edən, onu formalaşdıran amillərə əsasən təbii amillər, bazar amilləri, texnoloji amillər, iqtisadi amillər (maliyyə, kredit, qiymət, vergi, istehsalın stimullaşdırılması), eləcə də, qarşılıqlı münasibətlərin yeni prinsiplər əsasında qurulması aid edilir. İnkişaf etmiş ölkələrin təcrübəsi və son illərdə respublikada kənd təsərrüfatının inkişafı sahəsində toplanmış təcrübə göstərir ki, mülkiyyət formasından asılı olmayaraq bütünlükdə aqrar bölmə və eləcə də, ayrı-ayrı müəssisələr onlara lazımi maliyyə yardımı

göstərildikdə və istehsal prosesi tənzimləndikdə daha səmərəli fəaliyyət göstərə bilirlər.

Kənd təsərrüfatının özünəməxsus xüsusiyyətlərinə görə hətta aqrotexniki, təşkilati, iqtisadi, texniki tədbirlərin yüksək səviyyədə həyata keçirildiyi şəraitdə bəzi müəssisə və təsərrüfatlar səmərəli fəaliyyət göstərməyə bilər. Bundan əlavə maddi-texniki resursların qiymətinin kəskin yüksəlməsi zamanı kənd təsərrüfatı istehsalçılarının məhsul satışından əldə etdiyi pul vəsaitlərinin onların istehsal xərclərini ödəməməsi də istisna olunmur [5].

Yuxarıda qeyd olunanlarla yanaşı kənd təsərrüfatında əmtəə istehsalçılarının xarici bazarın zərərli təsirindən lazımı səviyyədə qorunmaması, təminatlı daxili bazarın formalaşmaması səbəbindən istehsalın həcmində və səmərəliliyinin aşağı düşməsi onları böhranlı vəziyyətlə üz-üzə qoya bilər. Bununla yanaşı ayrı-ayrı regionlarda torpaqların keyfiyyət göstəriciləri və resurs ehtiyatları ilə təminat səviyyəsi eyni deyil. Belə şəraitdə kənd təsərrüfatı müəssisələrini vahid sistem üzrə vergiyə cəlb etmək, onlara istehsal-texniki xidmətlər göstərmək, kreditləşdirmə və investisiya siyasətini həyata keçirmək gözlənilən nəticələri təmin edə bilməz. Bu baxımdan aqrar sferada istehsalın iqtisadi səmərəliliyinin yüksəldilməsi məsələləri göstərilən amillərin uçota alınması ilə kompleks şəkildə araşdırılmalıdır.

Hər bir ölkənin özünü təminat və ərzaq təhlükəsizliyi konsepsiyasının reallaşdırılması, həmçinin sənaye və kənd təsərrüfatı arasında ekvivalent əmtəə mübadiləsinin təmin edilməsi üçün kənd təsərrüfatında istifadə olunan sənaye məhsullarının qiymətləri ilə kənd təsərrüfatı məhsullarının orta satış qiymətləri arasında paritetlik təmin olunmalıdır. Göstərilən qiymət növlərinin dinamikasının müxtəlifliyi hər bir ölkədə paritetlik probleminin həllini ön plana çıxarır.

Unutmaq olmaz ki, hər bir cəmiyyətdə qiymət mexanizminin elmi əsaslarla düzgün müəyyənləşdirilməsi və istifadə olunması sosial-iqtisadi inkişafın vacib atributlarından biridir.

Aqrar sferada mövcud qiymət sistemi əslində istehsalçılarla istehlakçılar arasında alqı-satqı prosesinin həyata keçirilməsinə şərait yaratmalıdır. Lakin qiymətlərin formalaşmasında olan tam sərbəstlik prinsip etibarilə qiymət növləri arasında əlaqəni təmin etmir. Ona görə də,

qiymət sistemi sərbəst qiymətməğəlmə prinsiplərinin gözlənilməsi, istehsalçıların, istehlakçıların və dövlətin maraqlarının təmin edilməsi əsasında qurulmalıdır[6].

Bazar münasibətləri şəraitində strateji məhsulların və xidmətlərin qiymətlərinin səviyyəsi əvvəlcədən təsbit olunur. Aqrar sahədə demək olar ki, bütün dövrlərdə istifadə olunan maddi-texniki vasitələrin qiymətlərinin nəzarətdə saxlanması dövlətin diqqət mərkəzində olmuşdur. Bundan sonra da qiymət paritetliyinin gözlənilməsi sahənin inkişafını təmin edən, onu iqtisadiyyatın inhisarçı sahələrindən qorunmasına imkan verən başlıca prinsip kimi çıxış edir. Hələlik isə bu sahədə qiymət ekvivalentliyi təmin olunmur. İldən-ilə bu sahə ilə məhsul istehsalçıları konkret növ maddi-texniki resurslarına nail olmaq üçün daha çox miqdarda məhsul satışına məcbur olurlar. Nəticədə təsərrüfat subyektlərinin bir hissəsi maliyyə göstəricilərinin pisləşməsi üzündən öz fəaliyyətlərini dayandırır.

Hazırda qiymət ekvivalentliyinin təmin olunması üçün əlaqədar dövlət orqanları tərəfindən həm iqtisadi, həm də inzibati xarakterli tədbirlər sisteminin hazırlanaraq tətbiq edilməsi olduqca vacib məsələlərdəndir. İnzibati xarakterli tədbirlərə istehsal vasitələri kimi istifadə olunan qiymət qoyuluşunda inhisarçı mövqe tutan sənaye sahələrinin rentabelliyyənin reqlamentləşdirilməsi, həmin sahələrin məhsullarının qiymətlərinin yuxarı hədlərinin məhdudlaşdırılması, həmçinin məhsulların minimum alışı qiymətlərinin təsbit olunması və s. aid edilə bilər. İqtisadi xarakterli tədbirlərə isə vergi siyasəti, gömrük, sığorta siyasəti və s. aiddir. Göstərilənlərə aid olan düşünülmüş tədbirlər vasitəsilə sahənin inkişafını lazımı istiqamətə yönəldə bilmək və onun inkişafında dinamikliyi təmin etmək olar. Sözsüz ki, bu zaman həyatı əhəmiyyətə malik istehsal sahəsi kimi artan temple inkişaf da həmişə diqqət mərkəzində saxlanılmalı və ümumiyyətlə, ayrı-ayrı sahələrin balanslaşdırılmış formada inkişafının təmin olunması probleminin həllinə nail olmaq olar.

Ümumiyyətlə, yeni iqtisadi şəraitə uyğun qiymətməğəlmənin metodoloji əsaslarını işləyib hazırlamaqla qiymətlərin fəaliyyət mexanizmini müəyyən etmək mümkün deyil. Xarici ölkələrin təcrübəsi də bunu sübut edir və bu

baxımdan ABŞ-ın təcrübəsi böyük maraq doğurur.

Bu ölkədə fermerin istehsal etdiyi məhsulların reallaşdırılması bazar qiymətləri ilə dövlət tərəfindən həyata keçirilir, Həmin qiymətlərin səviyyəsi məqsədli qiymətlərdən yüksək, ondan aşağı və onun səviyyəsinə bərabər ola bilər. Lakin ilin sonunda (bəzən də il ərzində avans ödəmələri üzrə) məqsədli qiymətlə satış qiyməti arasındakı fərq dövlət tərəfindən fermerə ödənilir. Bu, bazar qiymətinin səviyyəsinin məqsədli qiymətin səviyyəsindən aşağı olması zamanı baş verir. Beləliklə, məqsədli qiymətlərin reallaşdırma qiymətlərindən aşağı olmasına görə kompensasiya ödənişləri sayəsində məqsədli qiymətlər fermerlər üçün iqtisadi reallığa çevrilməklə son reallaşdırma qiymətləri kimi çıxış edirlər.

İnkişaf etmiş xarici ölkələrdə aqrar istehsal məhsullarına qiymətəmələgəlmənin əsas xüsusiyyəti məqsədli qiymətlərin təsərrüfat ilinin ayrı-ayrı ayları üzrə onların illik səviyyəsinin on faizi həddində diferensiallaşdırılmasından ibarətdir. Qiymətlərin diferensiallaşdırılması reallaşdırılmamış məhsulların bilavasitə təsərrüfatda saxlanması məsrəflərinin kompensasiya edilməsi, həmçinin kommersiya və dövlət anbarlarında məhsulların saxlanması xərclərinin ödənilməsi məqsədlə həyata keçirilir. Bundan əlavə məqsədli (təminatlı) qiymətlərin diferensiallaşdırılması saxlanma zamanı kənd təsərrüfatı məhsullarının itkilərindən dəyən zərərin bir hissəsinin kompensasiya olunmasını təmin edir.

Avropa İqtisadi Birliyinə daxil olan ölkələrdə aqrar istehsal məhsullarının böyük əksəriyyəti üzrə qiymətlərin dəyişməsi meyllərinin müşahidəsi aparılır. Bu müşahidənin başlıca məqsədi bazarın sağlamlaşdırılmasına nail olunmasıdır. Bazarın sağlamlaşdırılması isə tələblə təklif arasında tarazlığa nail olunması, bazar qiymətlərini tənzimləməklə onların müəyyən hədlər daxilində saxlanması əsasında təmin edilə bilər. Bütün bunlara baxmayaraq, vahid qiymətlər daxil edilməklə, tələb və təklifin təsiri nəticəsində qiymətlərin sərbəst surətdə formalaşmasına da məhdudiyət qoyulmur. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, inkişaf etmiş ölkələrdə qiymət sisteminin formalaşdırılması mənfəətin və qiymətlərin səviyyələrini reqlamentləşdirən qanunlar vasitəsilə həyata keçirilir. Bu daha çox əhalinin istehlak səbətinə daxil olan məhsullara

aid edilir. Bu zaman qiymətlərin səviyyəsini tənzimləməklə bərabər dövlət sərbəst qiymətəmələgəlmə prinsipini gözləyir və ardıcıl olaraq iqtisadi proseslərin idarə olunmasını həyata keçirir.

Ölkə iqtisadiyyatının inkişafının başlıca məqsədi əhalinin sosial-iqtisadi tələbatının hərtərəfli ödənilməsidir. Ona görə də, aqrar sahənin hərtərəfli inkişaf etdirilməsi, xüsusən bununla bağlı respublikamızda formalaşan aqrar istehlak bazarının iqtisadi mexanizminin təkmilləşdirilməsi qeyd etdiyimiz məqsədə xidmət edir, onun hərtərəfli araşdırılması xüsusi aktuallıq kəsb edir.

Ölkə iqtisadiyyatının inkişafı gedişini təhlil edərkən görürük ki, respublikamızda aqrar istehlak bazarının məhsullarının istehsalı və pərakəndə mal dövriyyəsi əmtələrin idxalı və ixracı kimi məsələlərin araşdırılması, problemlərinin həlli yollarının ortaya çıxarılması zərurəti qarşıda durur. Belə ki, aqrar istehlak malları bazarına iqtisadi mexanizmlərin səmərəli tətbiqi, tələb və təklifin strukturu, həcmi, tarazlığı, istehlak bazarında əmtə istehsalçıları ilə istehlakçıların hüquqlarının müdafiəsi, tərəflər arasında rəqabət mühitinin formalaşması və inkişafı əmtə istehsalçıları olan kənd təsərrüfatı və emal sənayesi ilə ticarət arasında qarşılıqlı əlaqələrin formalaşacağı mürəkkəb bir sistemi ifadə edir. Bu prosesi tədqiq etmək hər bir dövr üçün zəruridir və xüsusi bir aktuallıq kəsb edir. Bu baxımdan aqrar istehlak malları bazarının səmərəli inkişafına nail olmaq üçün problemi elmi baxımdan araşdırmaq və həll etmək lazım gəlir.

Ərazimizin 20 faizinin erməni vandalları tərəfindən 30 ilə yaxın dövrdə işğalda saxlanılmasına baxmayaraq ölkə Prezidenti İlham Əliyevin rəhbərliyi dövründə uğurla həyata keçirilən regional inkişaf proqramları, habelə kənd təsərrüfatının inkişafı və kənd təsərrüfatı məhsullarının satışı, xammal və qida bazarlarının tənzimlənməsi üzrə dövlət proqramlarının qəbulu, tənzimləmə tədbirləri, iqtisadi mexanizm elementlərini çətin iqtisadi şərtlərə və dəyişikliklərin məqsədyönlü təbiətinə uyğunlaşdıraraq iqtisadiyyatın aqrar sahədəki vəziyyətini xeyli yaxşılaşdırdı.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin 6 dekabr 2016-cı il tarixli fərmanı ilə təsdiq edilmiş "Azərbaycan Respublikasının

Milli İqtisadiyyat Perspektivi üzrə Strateji Yol Xəritəsi” sözügedən istiqamətlər üzrə strateji məqsəd və hədəfləri, nəzərdə tutulan tədbirlərin qiymətləndirmə və maliyyələşdirmə mexanizmlərini müəyyən edir.

Bu baxımdan iqtisadi mexanizmin transformasiyasına nəzəri və metodoloji yanaşmaların inkişafı, eyni zamanda ölkə səviyyəsində fəaliyyət xüsusiyyətlərinin müəyyənəşdirilməsi aqrar sahədə istehlak bazarının fəaliyyətinin iqtisadi vasitələrlə tənzimlənməsi məsələləri müasir dövrdə çox aktualdır və yüksək nəzəri və praktiki əhəmiyyətə malikdir.

Problemin işlənmə dərəcəsinə gəldikdə isə qeyd olunmalıdır ki, son dövrlərdə aqrar sahənin iqtisadi mexanizminin inkişafı və fəaliyyətinin səmərəliliyinin müxtəlif problemləri bir çox alimlərin tədqiqat mövzusu olmuşdur.

Ölkənin aqrar sahədə istehlak bazarının iqtisadi mexanizminin təkmilləşdirilməsi üzrə nəzəri və metodoloji müddəaların əsaslandırılması və inkişafı əsasında, aqrar-ərzaq bazarının davamlı inkişafının təmin edilməsi ilə bağlı nəzəri və praktiki təklif və tövsiyələrin hazırlanması vacibdir.

Bu məqsədə çatmaq üçün aşağıdakı vəzifələrin yerinə yetirilməsi məqsədəuyğun sayılır:

- aqrar sahədə istehlak bazarının iqtisadi mexanizminin tədqiqinin nəzəri-metodoloji problemlərini araşdırmaq əsasında bu sahədə istehlak bazarının iqtisadi mexanizminin məzmun elementləri və mahiyyətini aşkarlamaq;

- aqrar sahədə istehlak bazarına dair mövcud konsepsiyalar və nəzəriyyələri tədqiq etmək;

- aqrar sahədə istehlak bazarının infrastrukturunun formalaşması zəruriliyini əsaslandırmaq və inkişaf xüsusiyyətlərini müəyyənəşdirmək;

- aqrar sahədə istehlak bazarının inkişafı və əhalinin ərzaq məhsulları ilə təminatı məsələlərini araşdırmaq;

- aqrar sahədə istehlak bazarının formalaşmasının zəruriliyi və mövcud durumun təhlilini və qiymətləndirilməsini aparmaq;

- aqrar sahədə istehlak bazarının formalaşmasında beynəlxalq təcrübədən istifadə imkanlarını tədqiq etmək;

- aqrar sahədə istehlak bazarının makroiqtisadi tənzimlənməsi məsələlərini qiymət siyasəti, vergi mexanizmini araşdırmaq, istehlak bazarında kənd təsərrüfatı məhsullarının qiymət tən-

zimlənməsi mexanizmlərini tədqiq etmək, istehlak bazarının və sahibkarlığın qiymət mexanizmi ilə dəstəklənməsi yollarını müəyyənəşdirmək;

- aqrar sahədə istehlak bazarının iqtisadi mexanizminin tənzimlənməsi vasitələrindən, o cümlədən kreditdən, sığortadan, eləcə də investisiyalardan səmərəli istifadənin yollarını araşdırmaq;

- aqrar sahədə istehlak bazarının iqtisadi mexanizminin təkmilləşdirilməsi problemlərini tədqiq etmək, aqrar-ərzaq məhsullarının idxalı və ixracının dövlət dəstəklənməsini təhlil etmək;

- aqrar sahədə istehlak bazarı məhsullarının rəqabət qabiliyyətinin yüksəldilməsi imkanlarını və xarici bazara çıxışının istiqamətlərini müəyyənəşdirmək;

- kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalının stimullaşdırılmasını təmin edən aqrar sahənin istehlak bazarının iqtisadi mexanizminin təkmilləşdirilməsinin əsas istiqamətləri kimi dövlət dəstəyinin yaxşılaşdırılması və yaşıl aqrar-ərzaq təchizatı zəncirlərinin tətbiqi və idarə olunması mexanizminin təkmilləşdirilməsi metodikasına dair və s. təkliflər hazırlamaq [10].

Aqrar klasterlərin yaradılması aqrar sahədə mütərəqqi tədarük zəncirlərinin tətbiqi amili kimi logistika infrastrukturunun inkişaf etdirilməsinin yollarından biridir. Yüksək keyfiyyətli aqrar-ərzaq məhsulları bazarını formalaşdırmaq üçün xidmət strukturlarının (soyutma, qablaşdırma və nəqliyyat) inkişafı və möhkəmləndirilməsinə əlavə olaraq yaşıl tədarükün idarə olunması fəlsəfəsini tətbiq etmək, marketing xidmətləri, malların keyfiyyətinin araşdırılması, ticarət müəssisələri və sığorta şirkətlərinə xidmət göstərən kommersiya banklarına məlumat verən vasitəçi firmaların fəaliyyətini inkişaf etdirmək lazımdır.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Azərbaycanın statistik göstəriciləri. ADSK. Səda nəşriyyatı, Bakı, 2015
2. Azərbaycanın kənd təsərrüfatı. ADSK. Səda nəşriyyatı, Bakı, 2015
3. A. İ. Cabbarova. ” Beynəlxalq statistika” fənnindən metodik göstəriş. Bakı, 2011
4. Ə. C. Qasimov. “Aqrar- sənaye müəssisələrinin iqtisadiyyatı və idarəedilməsi” Bakı, 2005.

5. Hüseynov V.Ə. “Özəl Kənd Təsərrüfatı müəssisələrində istehsalın iqtisadi səmərəliliyinin yüksəldilməsi yolları”. Bakı, 2001

6. Xurşudov Ş.M. “Bazar münasibətlərinə keçid şəraitində aqrosənaye istehsalının iqtisadi səmərəliliyinin yolları”. Bakı, 1998

7. Kənd təsərrüfatı müəssisələrinin və fərdi sahibkar təsərrüfatlarının əsas iqtisadi göstəriciləri. ADSK. Səda nəşriyyatı, Bakı, 2015

8. Məmmədov A.I. “Kənd təsərrüfatının iqtisadiyyatı”. Bakı, 1992

9. Məmmədov R.F. “Kənd təsərrüfatı istehsalının ixtisaslaşdırılması və səmərəliliyi”. Bakı, 1986

10. Məmmədov R.Ş. “Sənaye statistikasını”. II hissə. Bakı, 1998

Севиндж Фируддин кызы БАБАКИШИЕВА, ст.пред.

Нармина Асим кызы АСЛАНОВА

Азербайджанский Технологический Университет

E-mail: sbabakishiyeva@mail.ru

СОВЕРШЕНСТВОВАНИЕ СТРУКТУРНЫХ ИЗМЕНЕНИЙ ЭКСПОРТА ПРОДУКЦИИ В СЕЛЬСКОХОЗЯЙСТВЕННОЙ ОБЛАСТИ

Резюме

В условиях рыночной экономики большое значение имеет статистическое изучение эффективности хозяйственной деятельности. «Экономическая эффективность» и «экономическая эффективность» отражают две стороны одного и того же понятия. Хотя понятие «эффективность» означает действие, результат, «эффективность» употребляется в значении последовательного, продуктивного, важного. Отношение экономического эффекта к затратам или ресурсам, затраченным на его достижение, определяет экономическую эффективность. Эффективность также может увеличиваться или уменьшаться за счет затрат и ресурсов. Целью повышения эффективности является достижение дополнительной эффективности без дополнительных затрат. Это достигается за счет экономии ресурсов и текущих затрат. Определение критериев и показателей эффективности важно для правильной оценки и учета эффективности. Мера переоценки является основным принципом оценки и характеризует событие на языке чисел, показывая его количественную оценку.

Критерий эффективности экономики оценивается по-разному в разных экономических системах. В рыночной экономике понятие эффективности используется как критерий оценки того, насколько хорошо рынки распределяют ресурсы. Прибыль, рентабельность, эффективность использования капитала и т. д. могут использоваться для прогнозирования учета эффективности во всех сферах экономики. Каждый из этих показателей не может использоваться для оценки уровня и динамики эффективности. Любая система предполагает разделение отдельных элементов по степени важности, их подчиненность и наличие между ними причинно-следственных связей, это относится и к системе показателей эффективности в целом.

Ключевые слова: аграрный сектор, потребительский рынок, национальная экономика, концепция, механизм.

Sevindzh Firuddin BABAKISHIEVA, senior lecturer

Narmina Asim ASLANOVA
Azerbaijan Technology University
E-mail: sbabakishiyeva@mail.ru

IMPROVING THE STRUCTURAL CHANGES OF EXPORT PRODUCTS IN THE AGRICULTURAL FIELD

Summary

In the market economy, the statistical study of the efficiency of economic activity is of great importance. "Economic efficiency" and "economic efficiency" reflect two sides of the same concept. Although the concept of "efficiency" means action, result, "efficiency" is used in the sense of consequential, productive, important. The ratio of the economic benefit to the costs or resources spent on its achievement determines the economic efficiency. Efficiency can also increase or decrease at the expense of costs and resources. The goal of efficiency improvement is to achieve additional efficiency without additional costs. This is achieved by saving resources and current costs. Determining efficiency criteria and indicators is important for proper evaluation and accounting of efficiency. The re-valuation measure is the main principle of evaluation and characterizes the event in the language of numbers, showing its quantification.

The efficiency criterion of the economy is evaluated in different ways in different economic systems. In the market economy, the concept of efficiency is used as a criterion for evaluating how well markets allocate resources. Profit, profitability, capital efficiency, etc., can be used to predict efficiency accounting in all areas of the economy. Each of these indicators cannot be used to assess the level and dynamics of efficiency. Any system assumes the division of individual elements according to the degree of importance, their subordination and the existence of cause-and-effect relationships between them. This also applies to the system of efficiency indicators as a whole.

Keywords: agrarian sector, consumer market, national economy, concept, mechanism.